

นอกจากวรรณกรรมประเภทร้อยแก้วแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระราชนิพนธ์วรรณกรรมประเภทร้อยกรองอีกหลายเรื่อง เช่น โคลง กาพย์เห่เรือ โคลงนิราศ กลอนนิราศ และเทศนา โดยเฉพาะโคลง ทรงพระราชนิพนธ์ได้ดีเยี่ยม ทรงพระปรีชาสามารถเก็บใจความบรรยายเรื่องราวต่าง ๆ บรรจุลงในโคลงน้อยบท แต่ได้ใจความเต็มบริบูรณ์ และพระราชนิพนธ์โคลงของพระองค์มักจะมีคุณค่าและติดอยู่ในใจของคนทั่วไป นอกจากนี้แล้วยังทรงพระราชนิพนธ์โคลงแทรกไว้ในหนังสือต่าง ๆ เช่น พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ระยะเวลาทางเสด็จประพาสแหลมมลายู ระยะเวลาทางเสด็จประพาสไทรโยค พระราชนิพนธ์ไกลบ้าน ระยะเวลาเสด็จประพาสชายทะเลตะวันออก ฯลฯ โคลงแทรกเหล่านี้มีทั้งปรัชญาชีวิต เรื่องตลกขบขัน สุภาษิตสอนใจ และเรื่องล้อเลียน พระราชนิพนธ์โคลงต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีคุณค่าแก่ผู้ศึกษาอย่างยิ่ง สำหรับร้อยกรองประเภทกลอนนั้น ถึงแม้จะไม่ดีเยี่ยมเท่าเทียมของสุนทรภู่ แต่ในด้านฉันทลักษณ์แล้วถูกต้องตามกฎเกณฑ์ที่บังคับ ส่วนดีในกลอนที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ก็คือ ให้ความละเอียดให้ความรู้ ให้แง่คิด คติสอนใจ และความเป็นจริง อันเป็นลักษณะเฉพาะของพระองค์

วรรณกรรมประเภทร้อยกรองซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งได้ 6 หมวด คือ

1. โคลง
2. ฉันท
3. กาพย์เห่เรือ
4. กลอน
5. ลิลิต
6. เทศนา

โคลงคั่นเรื่องแห่โสกันต์

พระราชพิธีโสกันต์เจ้านายนั้น กระทำในพระราชพิธีสัมพันธวงษ์ ในพระราชพิธีสิบสองเดือนกล่าวว่า.....วันแรม 14 ค่ำเวลาเช้า พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าที่จะโสกันต์แต่งเครื่องถอด

ออกไปนั่งรายเป็นแถวตรงหน้าพระสงฆ์หมู่ตะวันออก ถ้ามากแถมก็ยาวออกไปถึงกลางปราสาท แบ่งพระเกศาเสร็จแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แล้วทรงพระชำมรงค์พระมหาวิเชียรบ้าง พระมหาเพชรราชูบ้าง แล้วทรงจรดกรวไกรกรรบิด โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ทรงบัง.....”

โคลงต้นเรื่องแห่โสกันต์นี้ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อวันพฤหัสบดีขึ้น 12 ค่ำ เดือนอ้าย ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช 1234 ทรงกล่าวถึงพระราชพิธีแห่โสกันต์ซึ่งมีขึ้นก่อนที่จะทรงพระราชนิพนธ์โคลงต้นเรื่องแห่โสกันต์นี้ 2 ปี คือปีมะเมียโทศก จุลศักราช 1232 เป็นพระราชพิธีแห่โสกันต์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงษ์วโรปการ ดังโคลงบทสุดท้าย ที่พระราชนิพนธ์ไว้ว่า

โสกันต์แต่เล่นล้วน	เหลวไหล เสรจแยะ
มิกสิรมาศพฤษใน	เมื่อนั้น
ทวาศศุกรปักข์ไฟ	บุลยแจ่ม จันทรเฮย
ปีวอกสามวนนชั้น	ขาดบังรหว่างท่า
จบ เสรจตำรับเจ้า	โสกันต์
บ รมราชกนิษฐอนน	สนิทน์
ริ เริ่มผูกนิพนธ์	เสาวพจน์
บูรณ บอกบรรยายชี้	เช่นด้นโดยแสดง

โคลงต้นเรื่องแห่โสกันต์นี้ มีรายต้น 2 ตอน โคลงต้นวิวิธมาลี 92 บท และโคลงสี่สุภาพ 2 บท พระราชพิธีแห่โสกันต์ครั้งนี้ทำแต่โดยย่อ ไม่ได้ทำเต็มตามพิธีใหญ่ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเสด็จประพาสอินเดียและชวา ประกอบกับในปีหนึ่ง ๆ นั้นมีเจ้านายต้องเข้าพิธีโสกันต์เป็นจำนวนมาก ดังโคลงพระราชนิพนธ์ว่า

เดือนสี่ ไปเสด็จยั้ง	ยงกรุง	เทพนา
สู่เขตรอินเดยชวา	ทวิครัง	
จิตรมาศกลับคืนผดุง	แผนภพ	สยามแยะ
การแห่จึงต้องตั้ง	ก่อนกาล	
แห่ใหญ่ยลยากด้วย	ไพร่พล	นักรนา
ปีละหลายองค์ประดง	มากใช้	
จึงยกอย่างลังกล	กาลก่อน	ใช้นา
ผดุงพระญาติ ให้ ให้	รุ่งเรือง	

โคลงต้นเรื่องแห่โสกันต์ ขึ้นต้นด้วยรายต้นชมเมือง ประสาทราชวัง ว่า

“ศรีสวัสดิวิศาล สถานราชสถิตย์ วิจิตรประไพไพโรจน์

โชติชัชวาลชวลิต	ดุสิตมหาปราสาท	ราชมหามณฑลยรรยงค์	คลัง—
มหาสมบัติโอฬาร	ราชอุทยานอุดม	เรือนบรมวงษานวงษ์	ตึก—
อนนกก้านน	รยบรยงกนสล้าง	รถยาม่างพื้นธาร	บานใจชม
ทุกแหล่ง	ทุกตำแหน่งมอปลิศ	กิจพิทักษ์ทุกพาย	โคมไฟ—
รายยับยั้ง	ม้ววมุ่หญิงคลาคล่า	หลายสำหลายคณา	—
เปรมปรีดาท่วงผู้	รู้แต่งกายอคร้าว	บรรณร้าวรอนทุกซ์	ล้วนเสพย์
ศุขบำเทืองเรองร่า	สิงสวัสดิเรื่องเรองสรายุ	ฯ—”	

แล้วต่อด้วยโคลงต้นวิวิธมาลีชมบ้านเมือง ปราสาทราชวัง และความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง

วงวงบรมราชเจ้า	จอมสยาม
ปราสาทรัตนพิमान	อยาดฟ้า
สรรพสิ่งวิจิตรงาม	ฉล็กลวด ลายแฮ
แสงสุวรรณไล้เจ้า	จับทาว

จากนั้นเป็นพระราชดำริพระราชพิธีแห่โสกันต์ การจัดรูปขบวนแห่โสกันต์ การแต่งกายของพวกขบวนแห่ การแสดงการละเล่นในขบวนแห่ เช่น ระเบ็ง โมงครุ่ม แทงวิไสย กระอ้วแทงควาย สภาพของผู้คนที่มาชมขบวนแห่ เมื่อเสร็จพิธีแล้ว กลางคืนมีงานสมโภช 4 คืนมีการแสดงคืนละอย่าง ตอนท้ายพระราชนิพนธ์กล่าวถึงการที่ต้องเร่งพิธี ซึ่งตามปรกติจัดให้มีพิธีแห่โสกันต์ก่อนพิธีตรุษ แต่เนื่องจากจะต้องรีบเสด็จไปอินเดียและชวา จึงต้องเร่งพิธีให้เร็วขึ้นและเป็นขนาดย่อ ๆ เล็กเอาแต่พิธีที่สำคัญ ๆ เท่านั้น

ในขบวนแห่นอกจากจะมีหาดเล็กแต่งกายด้วยเสื้อผ้าหลากสีเป็นแถว ๆ แล้ว ยังมีพวกนางข้าหลวงต่อท้ายขบวนด้วย ทรงพระราชนิพนธ์ถึงเหล่านางข้าหลวง ว่า

บางคนชาวผ่องพียง	กอแล บ้างเฮย
บ้างก็คู้เตมทน	มีคตอ
กินหมากดงตูกแก	คำเกรอะ กรังนา
เดอนโตดเตกคตอ	เงอะงง

กล่าวถึงการละเล่นในขบวนแห่

สรวมเทรอดโมงครุ่มแพรว	ทองพราย พรั่งนา
ทวยเทอดศรประลอง	หน่วงนำ
คนฆ้องฆะฆ้องราย	โหมงโหม่ง โหม่งแย
กาลเทอดขรรค์ข้องท้าว	นกงยง

ในโคลงบทนี้เป็นการละเล่นโมงครุ่ม โมงครุ่มเป็นการละเล่นสมัยโบราณ ซึ่งแสดงแต่ในงานสมโภชอันเป็นพระราชพิธีเท่านั้น ชื่อที่เรียกก็เรียกตามเสียงฆ้องหรือกลองเพื่อสะดวงปาก ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล กล่าวถึงพิธี “เบาะพก” ตอนหนึ่งว่า “ครั้นเสร็จการเสด็จขึ้นพระที่นั่ง เลี้ยงลูกขุน มีโหมงครุ่มซ้ายขวาภูลาตีไม้ ใต้เชือกหนัง รำแพน ฟุ้งหอก ยิงธนู” และในพระราชพิธีเผด็จศึก กล่าวว่า “เลี้ยงลูกขุนฝ่ายใน ฝ่ายนอก มีโหมงครุ่มซ้ายขวาภูลาตีไม้ เล่นแพน ใต้เชือกหนัง ลอดบ่วง ฟุ้งหอก ยิงธนู” จะเห็นว่าโหมงครุ่มกับภูลาตีไม้คู่กันเสมอ เวลาเล่นก็เล่นเป็นวงเหมือนกัน แต่งตัวก็เหมือนกัน สิ่งที่อยู่ก็เหมือนกัน จึงทำให้ผู้ที่ไม่สังเกตเข้าใจว่าเป็นการละเล่นอย่างเดียวกัน

การแต่งกายของผู้แสดงโหมงครุ่ม คือ แต่งตัวคาดสนับเพลา นุ่งผ้าโจงกระเบน หักกรั้งทับสนับเพลา สวมเสื้อแขนกระบอกผ่าอก คาดประคดทับเสื้อตรงบันเอว ศีรษะสวมเทริด มือทั้งสองถือคทารูปคล้ายกระบองยักษ์ที่เล่นโขนมีขนาดเท่าไม้ตีกลองทัด

การเล่นจะเล่นวงเดียวหรือหลายวงก็ได้ แต่ละวงมีกลองหรือฆ้องใบหนึ่ง คน 4 คน พวกหนึ่งเต้นตีไม้ไปรอบ ๆ กลองหรือฆ้อง ปากก็ร้องว่า “ถัดทำถัด”

สยงร้องไอ้ละพ่อซ้อง	ส่งสยง
แยกท่ายกท้าวnung	ขัดค้ำง
ไอ้ละพ่อสลบรยง	นอนแผ่
กาลแขวงขรรค์คว้างคว้าง	หว่างแปลง

ในโคลงบทนี้เป็นการละเล่นชื่อว่าระเบ็ง เป็นการละเล่นสมัยโบราณที่ได้มาจากอินเดีย ฝ่ายใต้ คือพวกทมิฬ ซึ่งนับถือพระขันธกุมารเป็นใหญ่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในสาส์นสมเด็จเล่ม 5 ว่า “เล่ากันมาว่า พระอิศวรจะทำพิธีโสกันต์พระคเณศร์หรือพระขันธกุมาร พวกกษัตริย์ไม่ฟัง จึงถูกพระขันธกุมารสาปให้สลบ แล้วต้องกลับเมือง”

ระเบ็งใช้สำหรับเล่นงานโสกันต์เท่านั้น ผู้แสดงแต่งตัวคล้ายเทวดา เสื้อลายสีมั่ว ๆ ถือคันธนู และลูกธนู เมื่อเดินไปปากก็ร้อง “ไอ้ละพ่อ จะไปไกรลาศ” แล้วยกคันธนูและใช้ลูกธนู

ตีที่ค้นเป็นจังหวะ กับมีฆ้องราวตีไปด้วย พอถึงตอนหนึ่งที่เนื้อร้องว่า “ไอละพ่อ สลบทั้งปวง” ก็
นอนลงบนถนนหมดด้วยกัน การแสดงก็เป็นไปในทำนองนี้

บทร้องของระเบ็งมีดังนี้

รำถวาย	ไอละพ่อ ขอลถวายบังคม	ไอละพ่อ ประนมกรทั้งปวง
	ไอละพ่อ บัวตุมทั้งปวง	ไอละพ่อ บัวบานทั้งปวง
	ไอละพ่อ กลับซ้ายไปขวา	ไอละพ่อ กลับขวาไปซ้าย
	ไอละพ่อ กลับหน้าไปหลัง	ไอละพ่อ กลับหลังไปหน้า
เดินดง	ไอละพ่อ เทวนมาบอก	ไอละพ่อ ยกออกจากเมือง
	ไอละพ่อ จะไปไกรลาส	รักแก้วข้าเอย จะไปไกรลาส
	รักพี่ข้าเอย จะไปไกรลาส	รักน้องข้าเอย จะไปไกรลาส
	รักแก้วข้าเอย จะไปชมนก	รักพี่ข้าเอย จะไปชมนก
	รักน้องข้าเอย จะไปชมนก	รักแก้วข้าเอย จะไปชมไม้
	รักพี่ข้าเอย จะไปชมไม้	รักน้องข้าเอย จะไปชมไม้
ปะทะ	ไอละพ่อ ขวางหน้าอยู่โย	ไอละพ่อ หลีกไปให้พ้น
	ไอละพ่อ พร้อมกันทั้งปวง	ไอละพ่อ ตั้งตะบะทั้งปวง
	ไอละพ่อ กังครทั้งปวง	ไอละพ่อ แผลงศรทั้งปวง

พระขันธกุมารสาป

ไอละพ่อ สลบทั้งปวง

ไอละพ่อ ฟันขึ้นทั้งปวง

คนเมือง

ไอละพ่อ ยกกลับเข้าเมือง

ไอละพ่อ เรามาถึงเมือง

นางก้อวักนร่มเว้า

เผอเรือ

แบ้งเประอะห่มแดงนม

พลัดกลิ้ง

คัยวหมากผยาเผยอ

ยาจุก คู้ยนา

ท่ากตุกกติกกตั้งตั้ง

ผิดผัว

พบควายร้องหวีดว้าย

ตะกุก ตาแฮ

ควายไล่กระชั้นตวว

หอกจ้อง

กระทายหกกระจุกกระจาย

ของหมด

ตาวิ่งวุ่นว้าร้อง

ช่วยที

ผลผลิตลัดหลักไหล	อลเวง
ดาที่มตาแทงตี	ปัดบ้อง
ยายพัดพักโตงเตง	ฮาลัน
ควายแหกคนร้องร้อง	ซ่าแฮ

โคลง 3 บทนี้ คือการละเล่นที่เรียกว่า กระจ้อว่แทงควาย กระจ้อว่แทงควายที่เล่นเนื่องในพิธีโสกันต์นั้นมีผู้เล่น 2 คน แต่งเป็นผู้ชายคนหนึ่ง ใส่หัวลองเป็น เกลาผมสูงใส่เสื้อกระเหรียงชายกรอมถึงน่อง ถือหอกใหญ่ใบกว้างทำด้วยกระดาด เรียกว่ากระจ้อว่ อีกคนหนึ่งแต่งตัวเป็นผู้หญิง ผัดหน้าขาว แต่งผมเม็ดใหญ่ เกลาผมสูงเช่นเดียวกัน นุ่งผ้าถุงใส่เสื้อปล่อยเอว ห่มผ้าแถบสีแดงห้อยป้า กระเดียดกระทวยถึอ้อม เรียกว่ากระแอ และควายตัวหนึ่งมีคนอยู่บังในหัวท้าย นับว่าเป็นการเล่นของทวาย หรือของพม่า มอญ ตามเรื่องกล่าวว่า นางกระจ้อว่ฝันว่าได้กินแกงดับควายอร่อยมาก จึงรบเร้าให้ผัวซื้อตาโส ไปหาดับควายมาแกง ตาโสฉวยหอกไปแทงควายในป่า ตั้งท่าจะแทงควายควายก็ทำท่าจะขวิด ส่วนนางกระจ้อว่คอยหลบหลีกอยู่ข้างหลัง เล่นตลกขบขันสักครู่ใหญ่ สมมติว่าตาโสแทงควายตาย และแหวะได้ดับมาแกงให้นางกระจ้อว่กิน

(สาส์นสมเด็จ ฉบับที่ 5 10 ธ.ค. 2479)

แทงวิไสยใส่เสื้อเช้น	ชัยวกาง
สรวมเทรอดผอมโยเซ	หนดเลื่อย
ถือดาบโล่ห้าทาง	ช่องแข่ง
หนึ่งเทอดทวนพื่อนเพื่อย	ฟาดฟาย
ต่างแทงต่างบ้องปัด	กนนสอง
ย่างเหย้าเยื้องชุยชวย	เหยาะเต้น
พิณพาทย์ผูกทำนอง	เต้งเต้ง เต้งแฮ
หมายมาดมุ้งเขม้นเขน	แกกนน

โคลง 2 บทนี้ คือ การละเล่นเรียกว่า แทงวิไสย ในงานพระราชพิธีแห่โสกันต์ใช้คนเล่น 2 คน การแต่งตัวนั้น คือ สิริษะสวมเทริด ใส่หนดเครา เสื้อผ้ารุ่มร่ามนิยมพื้นขาว มีลวดลายเป็นสีขลิบทอง ถืออาวุธยาว วิธีเล่น คือเอาปลายอาวุธแตะก่ายกันข้างบนบ้าง ข้างล่างบ้าง เต้นเวียนไปทางซ้ายแล้วย้ายมาทางขวา เต้นเหยาะเหยาะไปซ้ำๆ

กล่าวถึงคนที่มาดูขบวนแห่ว่า

คนดูตื่นตาขท้อง	ถนนใน แน่นแสบ
ล้อมเครื่องเล่นเป่นวง	กลุ่มกลุ่ม
ย่นนั่งต่างเดอนไป	มาคล้า คลาแฮ
จูงลูกหลานบ้างอุ้ม	ไขว่พนน
เมื่อขบวนแห่ถึงโรงพิธี ทำพิธีแล้วก็โสกันต์	เสร็จจึงสร้งน้ำ ตั้งในโคลงว่า

น้ำหล่งจากปากท้ง	สี่สัตว์ ช้าแฮ
เหล่าพระชติยวงษ	ใหญ่ห้อม
รตนน้ำเจริญสวัสดิ์	ทุกพระ องค์น่า
พราหมณ์พรั้งสงฆ์พร้อมน้อม	อวยผล

การสร้งน้ำนั้นสร้งน้ำจากปากสัตว์ทั้ง 4 ตามพิธีพราหมณ์ซึ่งถือว่าน้ำจากปากสัตว์ทั้ง 4 นั้น เป็นน้ำที่ศักดิ์สิทธิ์ สัตว์ทั้ง 4 นั้น คือ สิงห์ ช้าง ม้า วัว เรานับถือกันว่าสัตว์ทั้ง 4 นั้นเป็นสัตว์ ประเสริฐ ใครได้อาบน้ำจากปากสัตว์เหล่านี้แล้วจะเกิดศิริมงคล

เมื่อสร้งน้ำเสร็จเปลี่ยนเครื่องทรงแล้วก็แห่กลับ เวลาค่ำจึงสมโภช 4 คืน ใน พระราชพิธี แห่โสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ว่า มีละครและงิ้วสมโภช 4 คืน ละครและงิ้วแสดงเรื่องต่างๆ ดังโคลงพระราชนิพนธ์ว่า

วันหนึ่งให้เล่นเรื่อง	जनทวงษ์
สมมัจฉาในวง	หลับคู้
นั่งเพื่อว่าอยู่ตง	พุดพรำ
เขาจับมัดอ่อนอู้	ออกมา
สยงร้องรยกเจ้ามัจ	ฉาเอย
ขามัดแน่นตริงตรา	อกจ้ง
กลไคแม่เลยเจย	ไม่ช่วย ฟีนา
ขอโทษพี่ไว้ควัง	เถอดรา
มัจฉาขอโทษท้าว	หัตรงง ชีนา
ร้องแกรกแกรกน้ำตา	ปยกหน้า
ตบตบตันตึงตง	โกรทพอด ฟุ้งแฮ
ลูกร้องไห้จ้าจ้า	วิ่งวล

วณนสองเล่นนิ้วเรื่อง
หญิงเล่นเช่นชายกล
ขงเบ้งกับโลซก
ลูกธนูแก้เปลื้อง
สยงหญิงร่ำร้องสอด
บ้างก็ร่ำต้อกรว
แจ้งฉาวฉาบกงวาว
เปลี่ยนชุดเชิดย้ายถ้ำ
วณนสามสนุกนลิน
เล่นเรื่องเจ้าพลาวยาม
แต่งงานท่านพระนาย
ขุนโหม่งทำหน้าที่
ฉวยกระโถนชั้นครอบไว้
กักรยกวณนทองเคลีย
ตัวพืทยบหนุมาน
ทำท่าโลมเล้าเข้า
พวกขุนนายต่างแซ่ซ้อง
ลูกโกรธเข้าด้อยเป
ล้มแน่หนึ่งคราวครวญ
เป่าไฟระตะตันซ่า
คนดูฮาลันก้อง
หญิงเล่นเป็นอย่างดี
ทำมาถลากเกลือก
ยามโกรธสนนท้าวท้าว
วณนสีนันทให้เล่น
เมื่อพระอินทร์ยกพล
ชวนเขยร้ายคลีเตาะ
ท้าวพ่อพูดซ้ำซ้ำ

สามก๊ก
แจ็กแท้
ลวงแต่ง กลนา
ผิดดวง
ขอผสาน เพราะนา
พ้อม้า
ก้องโศทร ซ่าแฮ
เรื่องความ
เหลือหลาย
กลับบ้าน
เลี้ยงเหล่า กนนแฮ
หยอกเมีย
บนกระบาน ตนแฮ
คู่เกล้า
โลมลูบ นะแม่
ซ่านเซ
เสสรวญ
บันคว้า
เดมบอบ แล้วแม่
ตบตี
เอออกเกรอก ถนนนา
เก่งคร้าว
เซรชวด เหมือนแฮ
ท้าวสกนธ์
เรื่องเงาะ
รอบล้อม
พนนริบ เมืองเฮย
ลูกเขย